

Te whai hua, kia ora: Te whai tāke, kia tika!

Kaupapa 1 Te Tātari Tāke

“Ngā Kaupapa Tāke”

Ingoa:

Ihirangi

03 He mihi

05 He kupu whakataki

06 Wāhanga 1:

He aha ai me whai pūnaha
tāke a Aotearoa?

14 Wāhanga 2:

Ka pēhea te whakapaunga
o ā tātou moni tāke?

20 Wāhanga 3:

He aha te wāhi o taku moni whiwhi
ki te oranga o ētahi atu?

25 He Ngohe Aromatawai Tāke

30 Ngā Kupu Tāke

Kaupapa 1 - Te Tātari Tāke

Nau mai ki te kaupapa, e kīia nei ko, ‘Te Tātari Tāke’

Tēnā pea ka rata, kāore rānei e rata, ā, ahakoa takitahi, ahakoa pākihi, ahakoa rōpū, me utu ngā tāngata katoa i Aotearoa i te tāke mō te moni ka whiwhi rātou. Heoi, ka āwhina tō wherawhera i ngā tikanga tāke i muri i tō utu, i tō whānau utu rānei, kia mārama ake koe ki tōna tikanga. Ka utua te nuinga o ngā tāke ki Te Tari Tāke (IR), arā Te Tari Tāke a Te Kāwanatanga.

Ehara te utu tāke
i te whiu, he
haepapa kē

I tēnei kaupapa, ka tūhuratia:

- **Wāhanga 1:** He aha ai me whai pūnaha tāke a Aotearoa?
- **Wāhanga 2:** Ka pēhea te whakapaunga o ā tātou moni tāke?
- **Wāhanga 3:** He aha te wāhi o taku moni whiwhi ki te oranga o ētahi atu?

Ka tautoko tēnei kaupapa i a koe, arā:

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Ka tautohu i te hāngai pea o ētahi ariā tāke, ētahi māramatanga tāke ki Te Whare Tapa Whā.

Hei Mahi

He mahi hei tautoko i tō tūhura i te pūnaha tāke, me te ara i whāia ki te whakatau i te whakapaunga o te tahua tāke.

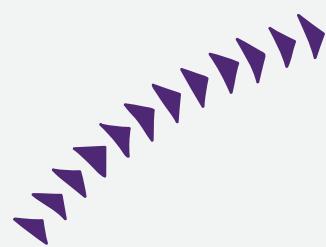
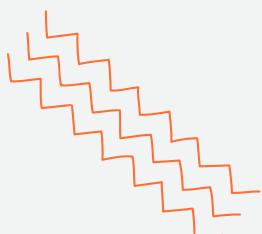
He Ngohe Aromatawai Tāke

Ka whiriwhiri koe i tētahi mahi hei whakaatu i tō māramatanga ki te pūnaha tāke i Aotearoa. Tērā pea, mā tēnei ngohe e tautoko i tō kite ki te hononga o ēnei māramatanga ki te Whare Tapa Whā.

He Tikanga Tāke

He tikanga aromatawai hei aromatawai i ō whāinga ake.

He Kupu Whakataki

Mā tēnei kaupapa e tautoko i a koe kia whai māramatanga ki te āhua o te pūnaha tāke i Aotearoa, tae atu ki te pēhea o te utu tāke, o te kohi tāke me te whakapau tāke.

Ngā Hua Ako

Ka oti i a koe te kaupapa nei, ka taea te:

- whakamārama i te take he pūnaha tāke kei Aotearoa
- whakamārama i te whakamahinga o te tāke i Aotearoa
- whakaahua i te wāhi o te tāketanga ki te oranga o Aotearoa
- whakamārama i te pūtake o te tau Tāke
- whakaahua i ngā wā me whiwhi tau Tāke koe
- whakaahua i te wāhi o tō moni whiwhi ki te ūranga o ētahi atu
- whakamārama i te take i rerekē ai ngā tāke a te takitahi, a te pākihi, a te rōpū

Te Paearu Angitu

Hei te mutunga o tēnei kaupapa, ka whiriwhiri koe i tētahi ngohe hei whakaoti i tō aromataawai. Hei tautoko i tō ako he mea nui kia oti Te Hāngai ki Te Whare Tapa Whā, otirā ngā mahi katoa, kia pai ake tō whakaatu i tō mārama ki te kaupapa, Te Tātari Tāke. Ka āwhina ngā Meka Tāke, ngā Kōrerorero Tāke, ngā Tūnga Tāke, ngā Ngohe Tāke i a koe ki te whakaatu i tō māramatanga ki te pēhea o te tāke i Aotearoa.

E angitu ai tō eke, me āhei tō:

- tautohu, me matapaki i ngā ariā matua mō te pūnaha tāke
- tautohu, me whakamahi tika i ngā kupu matua
- whakaatu taunaki e mārama ana ki a koe te kaupapa
- whakaatu taunaki kua uru koe ki te paetukutuku o Te Tātari Tāke mō ngā pārongo

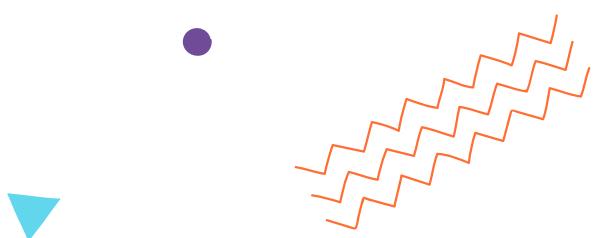
Wāhanga 1: He aha ai me whai pūnaha tāke a Aotearoa?

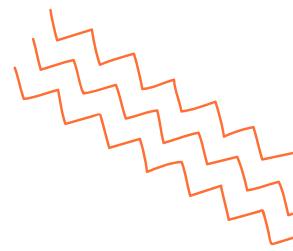
He nui ngā tāngata e takeo ana nā te mea me utu ngā tāngata katoa o Aotearoa i te tāke mō te moni ka whiwhi, ahakoa mō te takitahi, mō te pākihi, mō te rōpū. Engari, ko te mārama ki te wāhi o te tahua tāke, e tautohu hoki ana i te wāhi o ngā tāke hei oranga mō te katoa!

Ko te pūtea te tāke e utu atu ana ki Te Kāwanatanga. Ka kohi Te Tari Tāke (IRD) i ngā tāke, mā te tango i tētahi ūrau o tō moni whiwhi. Ka whirinaki nui te kāwanatanga o Aotearoa ki ngā tāke nei hei pūnaha moni whiwhi hei utu i ngā tahua ahumoni e tautoko ana, e whakapai ake ana i ngā ratonga mō te īranga o ngā tāngata katoa o Aotearoa.

Ka utu ā tātou tāke i ētahi o ngā kōwhiringa e whai ake nei:

1. ngā tari kāwanatanga
2. te tautoko i ngā ratonga ohorere pēnei i ngā pirihimana, i te rapa taiwhenua me ngā waka tūroro
3. ngā ratonga tūmatanui pēnā i ngā hohipera me ngā kura
4. ngā utu ā-tau mō ngā kaimahi a te kāwanatanga
5. te hanga me te whakatikatika i ngā huarahi matua me ētahi atu tino rori
6. ngā wāhi, ngā pāka, ngā papa atawhai tūmatanui

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Hei mahi ā-rōpū, arotakengia, ā, whiriwhirihia hoki tētahi o ngā kōwhiringa i runga nei e utua ai ō tātou tāke. Kei te wāhanga pūtake, tuhia te take i whiriwhirihia ai tēnei kōwhiringa.

Whakamahia te tūtohi i raro nei ki te whakamārama (ā-tuhī, ā-waha rānei) i ngā pānga pea, ki ngā awenga rānei o tēnei kōwhiringa ki Te Whare Tapa Whā mōu, mō tō whānau rānei. *He tauira kei raro nei māu.*

Kōwhiringa: Te tautoko i ngā ratonga ohorere pēnei i ngā pirihimana, i te rapa taiwhenua me ngā waka tūroro.

Te Pūtake: I ētahi tau ki muri, i tino māuiui tōku māmā, ā, i rere ki te hohipera mā runga waka tūroro

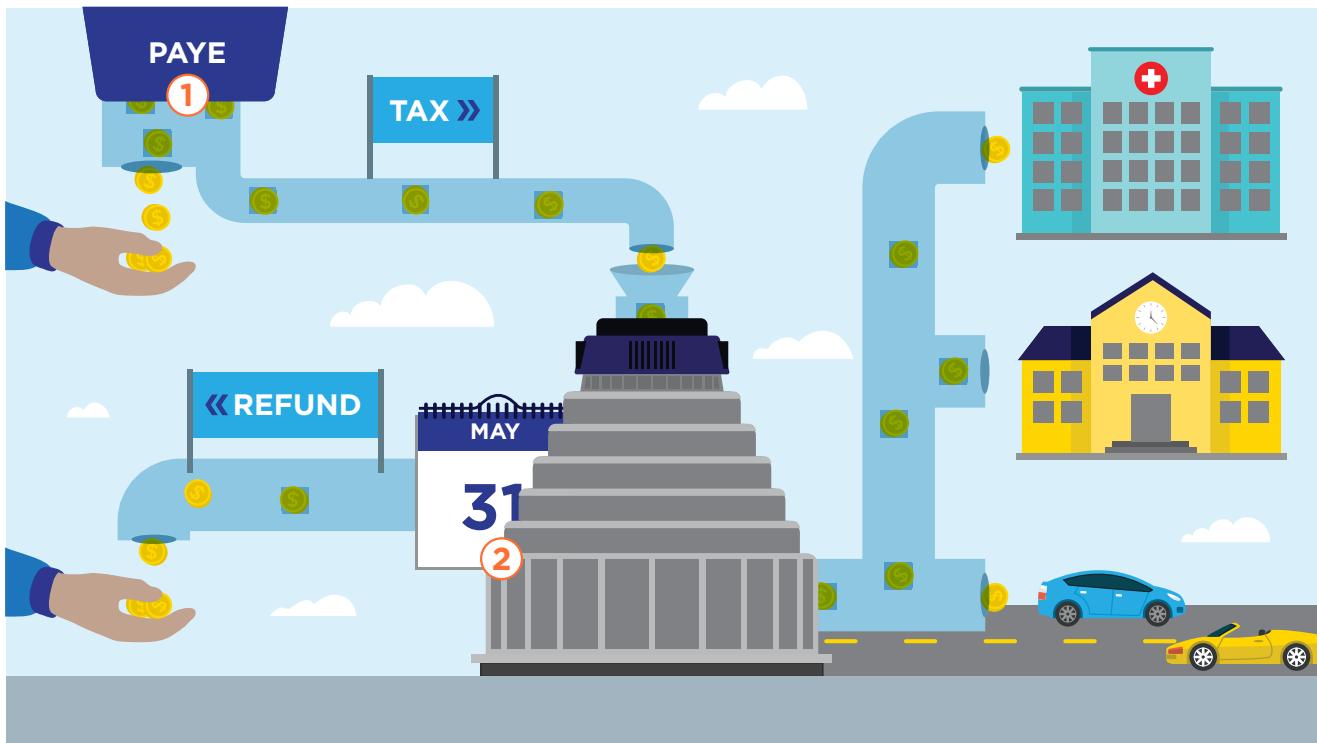
Mā wai	Hinengaro	Wairua	Whānau	Tinana
Whānau.	I āwangawanga mātou nā te mea i tino māuiui tōna āhua, engari i te taenga o te waka tūroro ka hikitia tō mātou pōkaikaha. I āwhina tēnei kia tau ngā whakaaro.	I tino āwangawanga mātou, engari i te taenga o te waka tūroro i piki te ora. I whakaaro mātou ka piki te ora ki a māmā, nā reira i tau ū mātou ngākau.	I tino āwangawanga, i tino māharahara hōki mātou, engari i te taenga o te waka tūroro me ngā kaimahi ka tau te whānau, ā, i tautokohia mātou i tō mātou māmā e āwhinatia ana.	I tautokohia tō mātou māmā e te waka tūroro, ā, i tino tau hōki mātou. I mataku katoa mātou i te timatanga, i te tangi mātou. Engari i tino āwhina te hunga waka tūroro i a mātou.

Kōwhiringa: _____

Te Pūtake: _____

He Tāke utu i te nama a te Kāwanatanga

I ētahi wā, ka mino moni te kāwanatanga ki te utu i ētahi kaupapa nui, i ētahi heipūtanga ohorere rānei pēnei i ngā parekura māori. Ko te tikanga ka āhei te whenua te noho nama. Hei tauira o tēnei tikanga, ko te mate urutā Korona-19. He utu ohorere. Me utu te kāwanatanga mō ngā whakamātautau, mō te noho whakamohoao, mō ngā rerenga a te hunga nō Aotearoa kia hōki mai, te whakangungu i te hunga haputa, te whakapiki i ngā putunga me ngā kano ārai mate a ngā hohipera. Ka āwhina ngā tāke kia iti iho te nama o tō tātou whenua. Ka āhei tētahi whenua ki te noho nama, pēnei i te tangata.

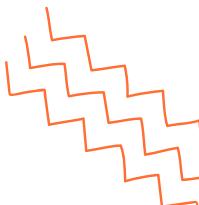
He aha te Tau Tāke?

Ko Te Tari Tāke te tikanga o te IRD, He tau motuhake tō tau Tāke mōu. Ka tautohu i a koe, pēnei i tō tapumati i te mea he momo tuakiri. Ka arowhai tō tau Tāke i ūtunga tāke, ā, ka āwhina kia tika tō utu i te rahinga tika, tō whiwhi rānei i ngā āheinga tika.

E tino hiahariatia ana i ngā wā:

- ka whiwhi moni koe (hei tauira, i te mahi, i te takuhe, i te penihana rānei)
- ka whakatūwhera i tētahi pūkete pēke, ka hono ki KiwiSaver rānei
- ka oti i a koe tētahi puka tāke
- ka tono rānei mō te pūtea taurewa ākonga, mō te takuhe tamariki, mō te takuhe
- ka hoko mai, ka hoko atu rānei i tētahi rawa i Aotearoa

Haere ki te Kete Timatanga mō ētahi atu kōrero mō ngā tau tāke.

Ka pēhea taku whiwhi tau Tāke?

Ka whiwhi i tō tau Tāke i Te Tari Tāke. Mehemea ka riro i a koe te moni whiwhi i Aotearoa, me whiwhi tau Tāke. Mehemea kāore tō tau Tāke, ka tākehia koe i te pāpātanga tāke teitei ka taea.

Tēnā pea he tau Tāke tāu i te mea i rehitatia koe ki te KiwiSaver e ū mātua.

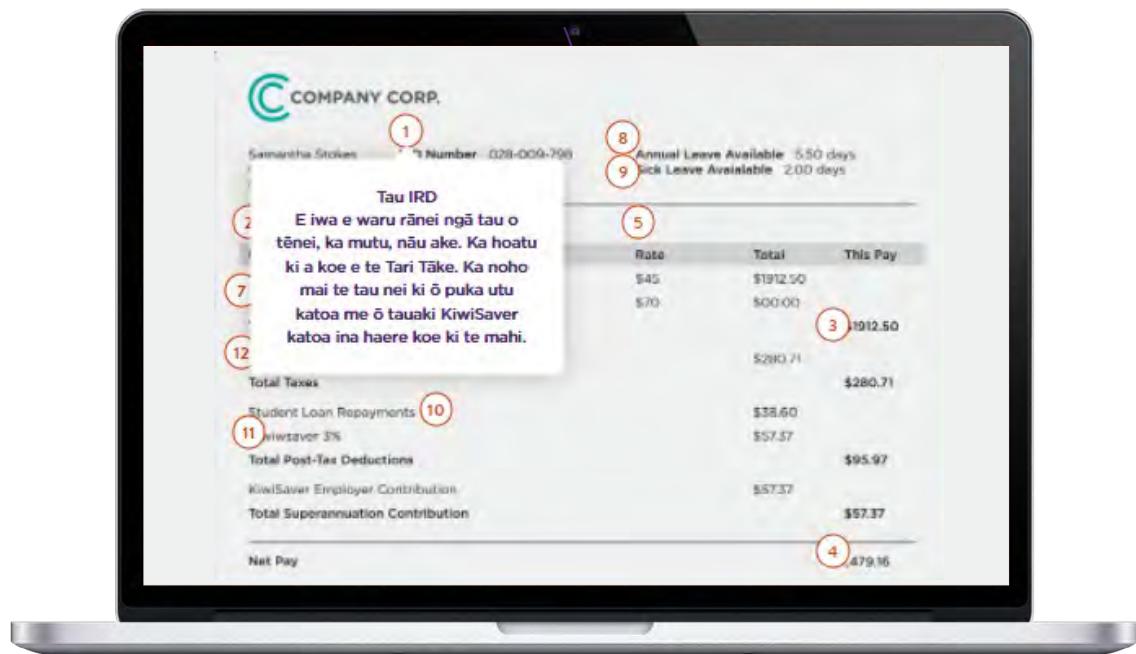
Ka taea hōki te tono tau Tāke ā-tuihono i te wā ka tīmata tō mahi.

Ngā āhuatanga mē mōhio koe mō te tau tāke!

Tirohia ngā kōrero a Te Tari Tāke mō ngā tau Tāke.

Te whakahaere i taku tau Tāke.

Haere ki te **Kete Timatanga** ka whakaoti i te kōwae ‘Ina haere ki te mahi’ ki te rapu mōhiohio mō te nama IRD.

Hei Mahi 1 – Tāke i Aotearoa

He mahi ā-takirua, ā-rōpū e 3 neke atu rānei, rangahaua ngā māramatanga e whai nei. Kia kohia rā anō e koe ētahi meka e 3 mō ēnei māramatanga, kātahi nā ka waihangā i tētahi Pangā ki te **Kahoot**, ki te **Quizlet** rānei. Ka pureihia tēnei Pangā e te akomanga, nā reira kia ngahau tonu. Mehemea he ngahau ki a koe, kāore e kore he ngahau tonu ki te akomanga!

1) He aha te hirahiratanga o te kohi tāke i Aotearoa?

.....
.....
.....
.....

2) He aha te wāhi o ngā tāke ki te oranga o te tangata puta noa i Aotearoa?

.....
.....
.....
.....

3) He aha te tau Tāke, he aha te take me whiwhi, ā, ka tono ki hea mō tētahi tau Tāke?

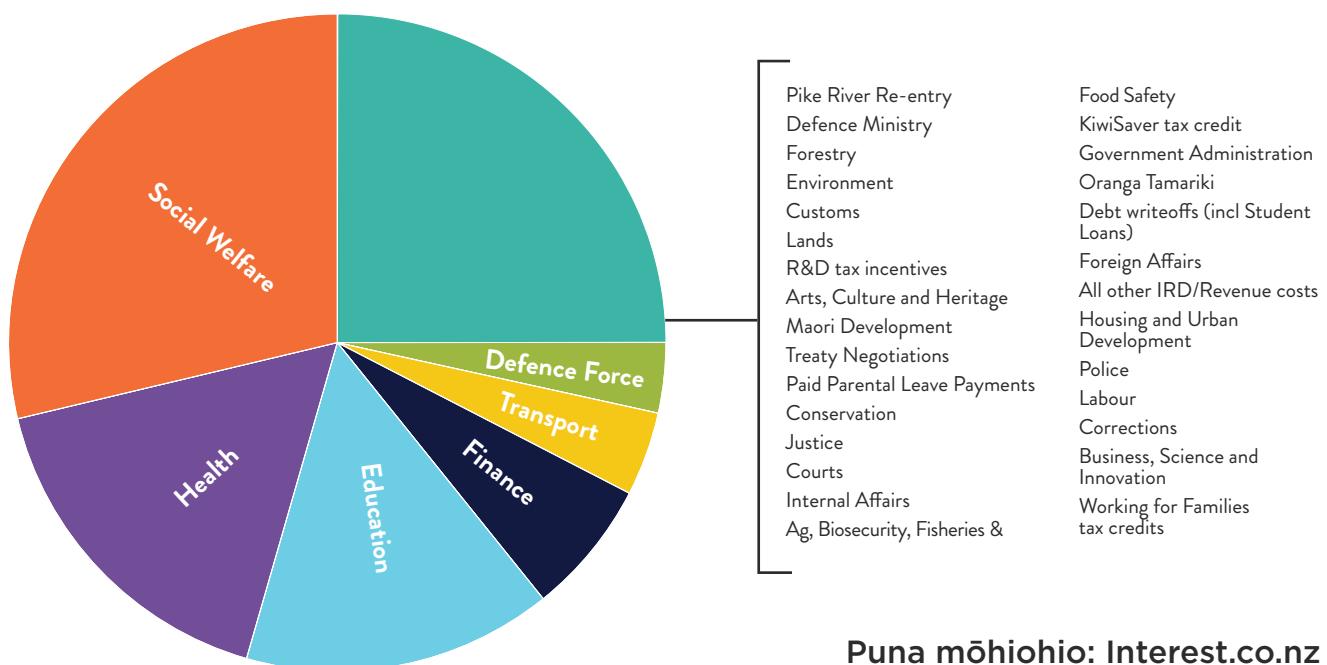
.....
.....
.....
.....

Kuputaka	
Māori	Pākehā
takitahi	individual
pakihi	business
rōpū	organisation
moni whiwhi	income
pūnaha moniwhiwhi	revenue system
ahumoni	financial
heipū	event
parekura	disaster
pūtea taurewa ākonga	student loan
takuhe tamariki	child support
takuhe	benefit
rawa	property
pāpātanga tāke	tax rate
tau Tāke	IRD number (tax number)

Wāhanga 2: Ka pēhea te whakapaunga o ā tātou moni tāke?

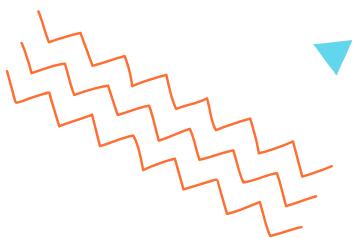
I ia te tau ka whakarite mahere pūtea te kāwanatanga, he tirohanga ahumoni e āta rārangi mai ana i te whakapaunga e tumanakohia ana, me te moni whiwhi e tumanakohia ana hei tautoko i tēnei whakapaunga. Ko te puna moni whiwhi matua e ahu mai ana i ngā tāke ka utua e tātou, ā, ka whakaatu te mahere pūtea i te whānui o ngā rāngai ka tuaritia:

Budget 2020-21

	Budget 2020/21	%
	NZ\$m	
Pike River Re-entry	7.4	0.00%
Defence Ministry	23.6	0.00%
Forestry	188.5	0.10%
Environment	194	0.20%
Customs	262.4	0.20%
Lands	271.7	0.20%
R&D tax incentives	281	0.20%
Arts, Culture and Heritage	373.3	0.30%
Maori Development	382	0.30%
Treaty Negotiations	406.9	0.30%
Paid Parental Leave Payments	455	0.40%
Conservation	586.6	0.50%
Justice	697.7	0.50%
Courts	732.4	0.60%
Internal Affairs	744.9	0.60%
Ag, Biosecurity, Fisheries & Food Safety	853.1	0.70%
KiwiSaver tax credit	930	0.70%
Government Administration	1,093.70	0.80%
Oranga Tamariki	1,372.70	1.10%
Debt writeoffs (incl Student Loans)	1,438.00	1.10%

	Budget 2020/21	%
	NZ\$m	
Foreign Affairs	1,516.50	1.20%
Housing and Urban Development	1,941.60	1.50%
Police	2,132.20	1.70%
Labour	2,233.50	1.70%
Corrections	2,429.30	1.90%
Business, Science and Innovation	2,646.80	2.10%
Working for Families tax credits	2,792.00	2.20%
Defence Force	3,971.20	3.10%
Transport	4,750.40	3.70%
Finance	7,638.40	5.90%
Education	17,508.50	13.60%
Health	19,335.40	15.00%
Social Welfare	33,014.20	25.60%
Total Expenditure	\$129,109	100%
GDP (nominal, per RBNZ)	\$292,000	
Govt spending as % of GDP	44.20%	
and this compares with taxes collected as follows:		
Total Revenues	93,459	

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

I te **Mahere Pūtea Oranga** nō nā tata nei o Aotearoa, ka pānuitia ngā pīkau ahumoni e whai ake nei mo Ngāi Māori:

- E \$380 miriona hei hanga i te 1000 whare hōu mō Ngāi Māori, tae atu ki ngā papakāinga, te whakatikatika i ngā whare e 700 ko te Māori te kaipupuri me te whakawhānui i ngā ratonga tautoko.
- E \$242.8 miriona mō ngā kaupapa hauora Māori, tae atu ki te whakaritenga o tētahi Māna Hauora Māori hou.
- E \$150 miriona mā te Mātauranga Māori ki te tautoko i ngā kuranoho Māori, me te whakapikinga o ngā utu a ngā kaiako kōhangā reo.
- E \$42 miriona hei hanga kia toitū te ratonga pāpāho Māori, ā, ka haumi i ngā ihirangi mō ngā hōtaka.
- E \$15 miriona mō te tāpoi Māori.
- E \$14.8 miriona ki te whakatinana i te rautaki reo Māori.

Me mahi ā-rōpū ki te whiriwhiri i ngā pīkau ahumoni e rua, ā, ka matapaki i ngā pānga, i ngā āhuatanga tēnā pea ka pā mai, ka whakaawe mai rānei ki Te Whare Tapa Whā mōu, mō tō whānau rānei?

Me whakaaro nui ki te whānau, āta kōrero ki a rātou!

Hei Mahi 1

Ngā Kaiwhakatau

He whakaaturanga ā-akomanga - hei mahi ā-rōpū:

Pohewatia, he mema koe o ngā kaiwhakatau ki hea whakapau ai ngā moni tāke. Me whakarite whakaaturanga koe ki te Pirimia (Kaiako) hei āwhina i a rātou ki te whakatau i te whakapaunga o te moni tāke.

Me āta rangahau koe i ngā kaupapa i whiriwhirihia e koe, ā, ka whakarārangihia ētahi take matua e 5 mā tō kaiako me ū hoa ako. Hei tautoko i tō tohe, me kounga te ihirangi, me mārama. Heoi, kia kaha te whakarata i te iwi ki tētahi panahiko rawe, ki tētahi kiriata rānei.

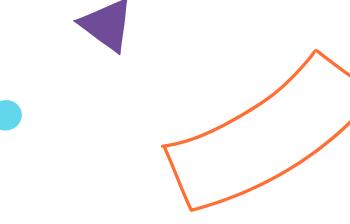

Ngā Kaiwhakatau		
Ngā Kaupapa E Manako Nui Ana	Kia 5 neke atu ngā take matua hei tautoko i tō kōrero	Te ara whakaatu ka whāia e koe
Me whai pūtea te mātauranga, nā te mea ...?
Me whai pūtea ngā take taiao, nā te mea ...?
Me whai pūtea te hanga whare, nā te mea ...?

Ngā Kaupapa E Manako Nui Ana	Kia 5 neke atu ngā take matua hei tautoko i tō kōrero	Te ara whakaatu ka whāia e koe
Me whāi pūtea te hauora hinengaro, nā te mea ...?
Me whakahoki mai i te hunga nō Aotearoa ērā e mau ana ki tāwāhi i raro i te Mate Korona, nā te mea ...?
Me whakapiki i te pūtea hanga kaupapahere, nā te mea ...?
Me whai pūtea te ..., nā te mea ...?

Kuputaka	
Māori	Pākehā
whakapaunga	expense
mahere pūtea	budget
rāngai	sector
haumi	invest
kaiwhakatau	decision maker

Wāhanga 3: He aha te wāhi o taku moni whiwhi ki te oranga o ētahi atu?

Ngā Tāke Kāwanatanga ā-Rohe

Ka utu ngā tāke i ngā ratonga me ngā rauhanga i tō haporī. Ka tuarihia tēnei pūtea e te kāwanatanga ā-rohe, e mōhiotia whānuitia ana ko te kaunihera.

Ngā Tāke ā-Rohe

Ka tuku tāke anō ētahi kāwanatanga ā-rohe ki ā rātou kainoho e riro moni ai rātou mō ngā kaupapa whakatipu, kaupapa whakawhanake i te rohe mō āpōpō. Ko ētahi pea o ngā kaupapa, ko ngā rauhanga mō te hunga taiohi, mō ngā hōtaka runaruna hararei, mō ngā kaupapa kāingakore, mō ngā wāhi tuku kai, mō ngā hōtaka haporī ā-hāhi, mō ngā kaupapa taiao ā-rohe, mō te whakapaipai ake i ngā rauhanga pēnei i ngā rori, i te wai, i ngā para.

Tērā ētahi atu tikanga tāke e whāia ana, pēnei i ngā tauira e whai ake nei;

- Ko ngā utu arahanga tētahi huarahi kohi moni hei utu i te whanaketanga o ngā pūnaha rori, pūnaha tūnuku.
- Ko te Tāke Heketua tētahi huarahi kohi moni anō mā te tāke i ngā para o ngā heketua. Ka tukuna tēnei pūtea ki te whakapaipaitanga ake i ngā pūnaha para o te wā.
- Ko ngā tāke kora tētahi atu ara kohi moni o ētahi kāwanatanga ā-rohe hei tautoko i ngā whanaketanga rori. Ka tīmatahia e Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau te utu 11.5 heneti mō ia rita i te tau 2018 hei utu i ētahi o ngā mahi whakapaipai tūnuku e hiahiatia nuitia ana i te taone tipu tere nei.

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Tēnā, kia titiro atu tātou ki te āhua o te tautoko a ngā tāke ā-rohe e hāngai ai ngā kaupapa ā-hapori ki Te Whare Tapa Whā. E whai ake nei tētahi rārangi huarahi e kohi moni ai ngā kaunihera hei tautoko i ngā kaupapa hapori ā-rohe, ērā i kohia i ā rātou kainoho ā-rohe. Me whiriwhiri koe i tētahi o ngā kaupapa e rārangi mai nei, ā, ka whakamārama ki āu ake kupu ngā pānga, ngā awenga rānei o ēnei whanaketanga Te Whare Tapa Whā. Ki te taea, whakamahia ngā pou e whā (Te taha hinengaro, te taha wairua, te taha whānau, te taha tinana).

Kaupapa:

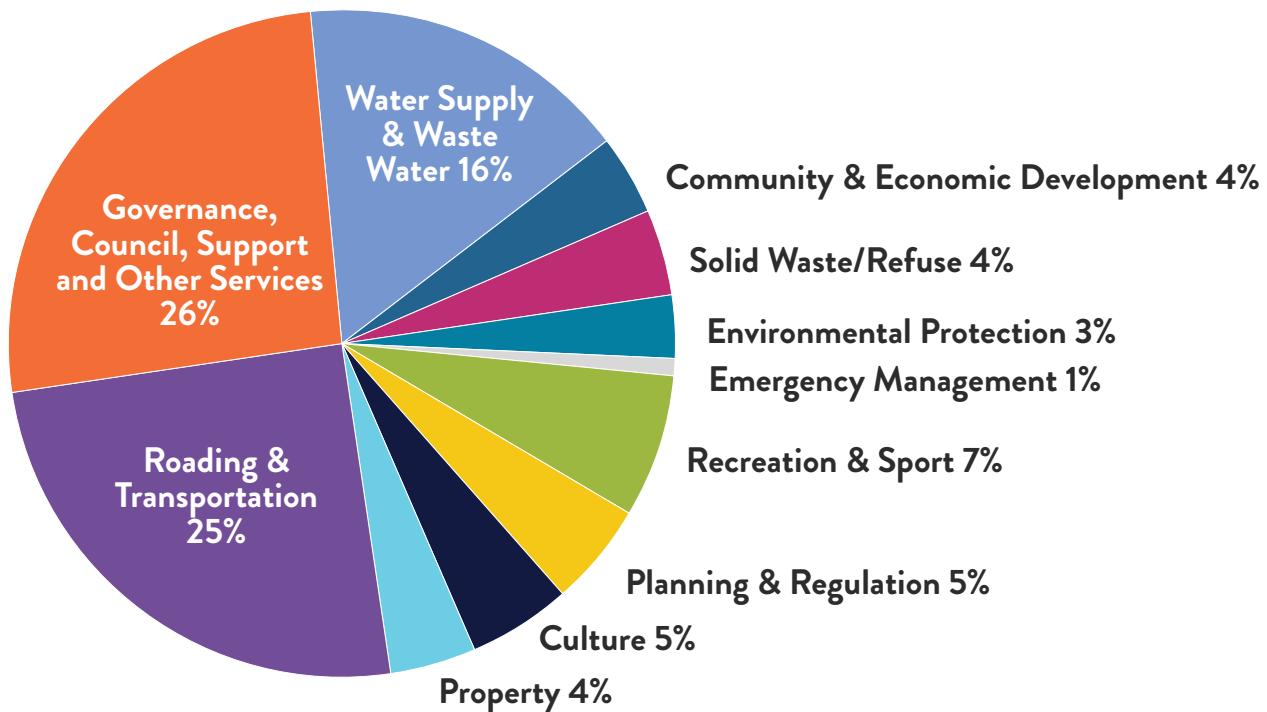
- He marae e tautokohia ā-pūtea ana e te kaunihera ā-rohe hei kāinga mō te hunga kāingakore.
 - He tohu reorua (Māori me te Ingarihi) mō te hapori e tautokohia ā-pūtea ana e ngā kaunihera ā-rohe.
 - E tika ana kia haumaru rawa atu te wai e inu nei tātou? Whakamāramahia.
 - He mema o ngā hapū o te rohe e tautokohia ā-pūtea ana e ngā kaunihera ā-rohe e tū hōki ana hei māngai huri i te hapori.
 - He kāhui rangatahi e tautokohia ā-pūtea ana e te kaunihera ā-rohe ki te whakahoahoa tahi i ngā papa tākarō mō ngā whānau.

Hei Mahi 1 - Ka pēhea te whakapaunga o te kaunihera ā-rohe i ūrātāke?

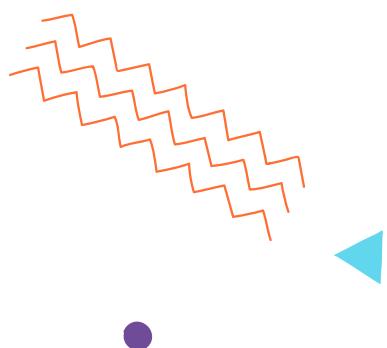
1. Rapua te paetukutuku o tō kaunihera ā-rohe.
2. Rangahaua te whakapaunga moni o tō kaunihera ā-rohe i tērā tau, ā, āta tohua ngā wāhi pūtea matua e rima.
3. Whakatauritea ngā kitenga nei me tētahi hoa, ā, ka matapakihia.

Ka kite atu koe e hanga rite ana ngā raraunga kei te paetukutuku o tō kaunihera ā-rohe ki tēnei kauwhata.

Puna mōhiohio: www.localcouncils.govt.nz

Ngā paetukutuku Kāwanatanga ā-Rohe

Hei Mahi 1a

Me tākehia tātou?

Kāore ngā tāngata katoa e whakaae ki ngā tāke? Ki ētahi tāngata, e utu ana rātou i te oranga o ētahi atu, heoi tērā ētahi atu e hiahia ana ki te whiriwhiri i te nui o te tāke hei utu mā rātou me tōna whakapaunga. Ahakoa rātā, ahakoa kore rātā rānei, he mea pūmau ngā tāke, nō ngā tau 3000-2800 BC ngā tikanga nei.

Kei te ngohe e whai nei, ka arotake tātou i tētahi momo tāke kāore te nuinga e whakaae atu.

1. He aha ō whakaaro ki ngā tāke nei?
2. E whakaae ana, kāore rānei e whakaae ana?

Panutia mai.

Me matapaki ā-rōpū. E ai ki a AA, ka utu te hunga o Aotearoa i ngā hāmene mō te takakino taraka i raro i te kaupapa here hou.

E Hīkoi ana a Ngāi Kaiahuhewa ki te Whakahē i te tāke taraka a Reipa.

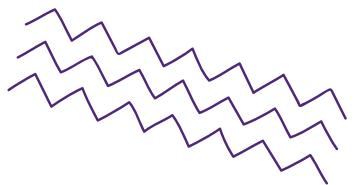

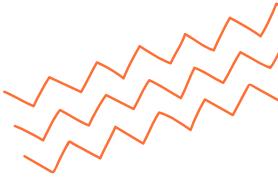
Hei Mahi 2 - Ngā Kaupapa Pūtea ā-Haporī

E āhei ana ngā kainoho pakeke ake i te 18 tau o tō hapori ā-rohe ki te whakatakoto i ō rātou whakaaro mō te whakapaunga o te pūtea i tō rohe. Ka whakaae tō Mema Paremtata (MP), me tō kaunihera ā-rohe kia whai wāhi koutou ki ngā hui, me ngā rangahau.

Ko tāu nā mahi he hanga i tāu āke rangahau e rongo ai koe i ngā kaiako me ngā mātua, he aha ngā kaupapa matua e riro pūtea ai i raro i ngā kaunihera ā-rohe?

Whakahiatoitia ngā whakautu, kātahi ka whakarārangihia e mōhio ai koe ki ngā take matua e 5 o tō rōpū uiui ā-reanga.

He Rauemi Tahua Haporī

Whiriwhirihia ngā tāngata e toru hei uiui māu, ā, me toro ki ngā reanga rerekē.

Hei tauira; Ka uiuitia pea e koe tētahi o tō reanga i tō akomanga, i ō mātua, i tō whānau / aiga / kāinga rānei, he kiritata, he pakeke rānei e mōhio ana koe. Mehemea e ngāwari ana, tukuna te rangahau hei whakaoti ā-tuihono, ka waea rānei ki te tangata.

1. He hoa	2. He kaiako	3. He mātua	4. He Kaumatua
Te Rōpū Reanga	Whakarārangihia ngā wāhi e 3 ki ō whakaaro e tino hiahia ana ki te tahua hei aronga matua mō tō tātou haporī.	Ngā otinga pai pea	
Hei tauira	I ia tau ka pāngia kinotia ngā arawai o te rohe e te wai ua e waipukehia ai te pūnaha parakaingaki. Ka tukuna te tuhene nei, tae atu rā ki ngā para ki te moana.	Me whakahou i te pūnaha parakaingaki ā-rohe o te wā i raro i tētahi mahere 10 tau kua wāwāhi te mahi ki ngā wehenga mahi e 3.	
Kaiuiui 1	1. 2. 3.	1. 2. 3.	
Kaiuiui 2	1. 2. 3.	1. 2. 3.	
Kaiuiui 3	1. 2. 3.	1. 2. 3.	

Ka whakamahia ngā raraunga ērā i kohia i ngā uiui nei, ka whiriwhiri i ngā aronga matua e rua me āna otinga pai hei āwhina i tō mahi i te wāhanga e whai nei: ***Te Hāngai ki Te Whare Tapa Whā***

Kuputaka	
Māori	Pākehā
rauhanga	facility
kainoho	resident
kāingakore	homeless

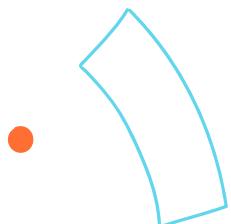
He Ngohe Aromatawai Tāke

I tēnei o ngā aromatawai ka āhei tō whakaatu i tō māramatanga ki ngā nekehanga o te pūnaha tāke i Aotearoa. I mua i tō tīmatanga, pānuihia te tūtohi aromatawai Tāke ki raro e mōhio ai koe ki te āhua o te aromatawai.

Whiriwhirihia tētahi mahi e whakaatu pai ana i tō āhei ki te:

- whakamārama i te take he pūnaha tāke kei Aotearoa
- tautohu i te whakamahinga o te tāke i Aotearoa
- whakaahua i te wāhi o te tāketanga ki te oranga whānui o Aotearoa
- whakamārama i te wāhi o tō moni whiwhi ki te ūranga o ētahi atu (takitahi/whānau/rōpū/iwi/hapū)
- whakamārama i te pūtake o te tau Tāke
- tautohu i ngā wā huhua me whiwhi tau Tāke koe
- whakamārama i te take i rerekē ai ngā tāke a te takitahi, a te pākihi, a te whānau

Whakaotihia ngā mahi e whai nei.

Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

Wāhanga 1: Ngā Whakaaroatau

Kua whakaaea koutou ko ētahi o ōu hoa ki te kōrero ki te kaunihera ā-rohe e pā ana ki ngā whakaaroatau e rua i puta ake i ū uiui. E hiahia ana koutou ki te tuku pūtea ki ēnei whakaaroatau, ā, me whakarite whakaaturanga hei whakamārama i tō koutou pūtake me ngā otinga e whakaaro nei koutou.

Whakaūngia ngā whakaaroatau e rua kua whiriwhirihia e koutou, ka tuhi ai ki raro nei:

1. _____
2. _____

Mō ngā whakaaroatau, whakautua ngā pātai e whai nei. Ka kōrerohia ēnei kōrero i tō whakaaturanga. Ka whakautu ana i ngā pātai, whakaaroohia ngā pānga kino ki te ūranga tangata ināianei nā ngā take o te wā, me te take he whakaaroatau ki a koutou. Kia maumahara e tono pūtea tautoko ana.

Kia 3 ngā kōrero mō ia whakaaroatau

1. Ka toha, ka whakamārama i ngā tauira o ngā take e whakapono ana koutou e pā nui ana ki ngā āhuatanga (whakaaroatau) o te wā mōu, mō tō whānau, mō te hapori hōki?

Hei tauira:

Ko te take nui e pā ana ki te tuku parakaingaki ki te moana, ko te tūkinotanga ki te koiora moana me ngā pānga ki te tangata, ki te kararehe e noho ana ki ngā whaitua wai. Ka pā nui hōki ki ngā tikanga tawhito, arā, te kohi kai hei whāngai i te tangata pēnei i te tangihanga.

Kuputaka	
Māori	Pākehā
whakaaroatau	priority
parakaingaki	sewerage waste

Wāhanga 2: Ngā otinga

Te whakamahi i ngā otinga o ngā whakaarotau ērā i puta i ngā uiui:

Ko te mahi whakamutunga mō tō whakaaturanga, me kōrero ki ngā otinga i manakohia hei awenga pai i Te Whare Tapa Whā mōu, mō tō whānau, mō te hapori ā-rohe hōki. Kia maumahara e tono pūtea tautoko ana.

Mō ngā wāhanga e rua o Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā, me whakarite panahiko e 5 āta te roa me ūna pitopito kōrero, me whakarite rānei i tētahi kiriata kounga e 3 meneti te roa e kōrerohia ana ēnei whakaaro.

	<p>He Tūhura Tauanga</p> <p>Whakamahia tētahi utauta uiui ā-tuihono.</p> <p>Tātarihia ngā kōrero o tō Tirohanga Haporī, ā, ka whakarite hei whakaaturanga ki tō kaunihera ā-rohe. Me taunakihiā ō kōrero mō te pūnaha Tāke.</p>
	<p>Ngā Tautohetohe Tōrangapū</p> <p>Toro ā-tuihono atu ki te Pāremata, ka noho i tētahi o ngā tautohetohe kei te taiwhanga. He Ao Mariko ki te Pāremata.</p> <p>He māhi ā-rōpū, he tokoono ki ia rōpū, ka whakarite tautohetohe ā-akomanga e whai ana i tētahi o ngā kaupapa i te mahi ‘Rōpū Whakatau’. Whāia ngā aratohu tautohetohe tika.</p>
	<p>He rauemi ataata matihiko ka āhei te toha i tō kura, ki te whānau / aiga / kāinga</p> <p>Hei tauira:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Whakaaturanga • Pakipūmeka • Ataata • Whakatairanga
	<p>He kōrero hei tuku mā te</p> <p>Minita Moni (te kaimanaaki i Te Tari Tāke)</p> <p>Ka hurihia te kōrero nei hei pāhorangi hei whakarongo mā ngā ākonga</p>
	<p>Te Tāke Aotearoa 101 Pārongo He pukapuka hei āwhina i a manene ka tae mai ki Aotearoa. Me tuhi ki reo kē.</p>

He Tikanga Tāke - He Aromatawai i te ako

Mā tēnei aromatawai-whaiaro e whakawātea i ētahi āhuatanga kia pai ai tō whakaatu i tō māramatanga ki ngā nekehanga o te pūnaha tāke i Aotearoa.

He tūtohi tēnei māu hei tautohu kei hea koe, kei te aha koe, me aha hōki koe. Ka taea te whakarite i te moni hei whakapau, ka taea hōki te āpiti taunaki ki ō putanga.

Whakaotihia tēnei tūtohi mā te tīpako i ngā putanga kua oti i a koe, ā, ka āpiti ā-matihiko ki tō mahi, ka tiki ake rānei i tētahi kape. Ka ahu mai ēnei taunakitanga i ngā akoranga i te kaupapa, he hononga rānei ki tētahi wāhanga o tō ngohe aromatawai.

He tauira taunakitanga:

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Ka tautohu i te hāngai o ētahi ariā tāke ki Te Whare Tapa Whā.

Hei Mahi

He mahi hei tautoko i tō tūhura i te pūnaha tāke, me te ara i whāia ki te whakatau i te whakapaunga o te tahua tāke.

Te Āheitanga - Te Whakahaere Moni me te Moni Whiwhi

Putanga	Te ako i ngā Tikanga TĀKE	Te mārama ki ngā Tikanga TĀKE	Te matatau ki ngā Tikanga TĀKE	Te mātanga ki ngā Tikanga TĀKE
<p>Whakamāramahia te take he pūnaha tāke kei Aotearoa.</p> <p>Te mōhio ki te whakamahinga o te tāke i Aotearoa me te whakaatu tauira.</p> <p>Whakamāramahia te wāhi o ngā tāke ki te ūranga whānui o Aotearoa.</p>	<p>Ka whakapuakitia e au ngā nekehanga o te pūnaha tāke me te pūtake he pūnaha tāke moniwhiwhi i Aotearoa.</p> <p>Ka whakaraupapahia e au ngā whakapaunga o te tāke i Aotearoa.</p>	<p>Ka whakatauirahia e au ka pēhea te tāke moniwhiwhi hei tuatoko i te tūāhangā me ngā ratonga i Aotearoa.</p> <p>Ka whakaahuatia e au te pūtake e hirahira ana te moni ki ngā rāngai rerekē.</p>	<p>Kua matatau ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka whakamāramahia e au ka pēhea te tāke e tautoko i ngā ratonga matua me te tūāhangā i Aotearoa.</p> <p>+ Ka tātarihia e au ka pēhea mehemea ka tangohia te tāke moniwhiwhi i ngā ratonga matua me ngā tūāhangā i Aotearoa.</p>	<p>Kua mātanga ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka parahautia e au te wāhi o te tāketanga ki te ūranga whānui o Aotearoa.</p> <p>rānei Ka arotakengia e au mehemea he pūnaha tōtika te pūnaha moniwhiwhi mō te ūranga whānui o Aotearoa.</p>
<p>Whakamāramahia te wāhi o tō moni whiwhi ki te ūranga o ētahi atu (takitahi/whānau/rōpū/iwi/hapū)</p>	<p>Ka whakaahuatia e au ngā kupu whānui ka aha ngā utu tāke, engari kāore e taea ngā tauira whāiti mō ngā hua o taku moniwhiwhi i taku hapori ā-rohe.</p> <p>(taumata kaunihera ā-rohe)</p>	<p>Ka whakatauirahia e au ka pēhea ngā tāke moniwhiwhi hei tuatoko i te tūāhangā me ngā ratonga i Aotearoa.</p> <p>(taumata kaunihera ā-rohe)</p>	<p>Kua matatau ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka whakatauirahia e au ka pēhea aku moni whiwhi e whai wāhi tōtika ki a koe, ki tō whānau / aiga / kāinga rānei.</p> <p>+ Ka tātarihia e au ngā otinga o te Tirohanga o 'Taku Hapori'.</p>	<p>Kua mātanga ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka whakawāngia e au te pūtea hei whakapau whāi muri i te tātaritanga o taku pukauui me taku rapu i ngā hiahia o te hapori ināianei mō te whakapaunga āpōpō.</p>
<p>Whakamārama i te pūtake o te tau Tāke, ā, ka taea te whakaahua i ngā wā me whiwhi tau Tāke koe.</p>	<p>Ka whakaahuatia e au he aha te tau Tāke.</p>	<p>Ka whakamāramahia e au ngā wā me whai tau Tāke koe.</p> <p>Ka whakaahuatia e au ko wai ka whakaputa tau Tāke.</p> <p>Ka whakaahuatia e au ka aha mehemea kāore taku tau Tāke i te wā ka tīmata aku mahi.</p>	<p>Kua matatau ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka whakamāramahia e au ka pēhea te tono tau Tāke, ā, ka pēhea te toro i te paetukutuku o Te Tari Taake.</p>	<p>Kua mātanga ki ngā Tikanga TĀKE.</p> <p>+ Ka whakaaturia e au taku whānau / aiga / kāinga rānei, ā, ka tautokohia rātou ki te whai i te pūnaha.</p> <p>Ka rehitatia e au taku tau Tāke ake, ā, ka whakarāpopotohia te pūnaha hei toha ki tētahi atu.</p>

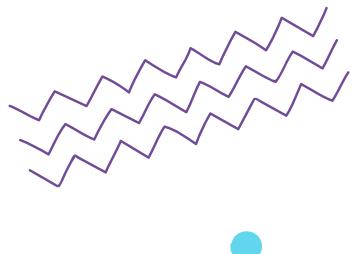
Ngā Kupu Tāke

Te reo tōkau e tautoko ana i ēnei kaupapa, ‘Te Tātari Tāke’

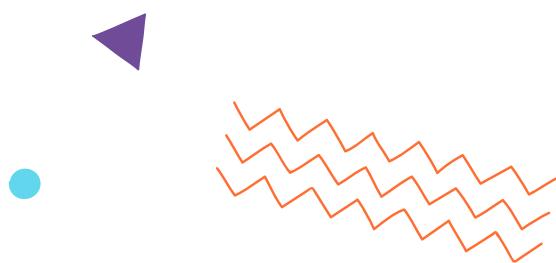
Te Komihana Āwhina Hunga Whara (ACC)	Ko Te Komihana Āwhina Hunga Whara te hinonga Karauna o Aotearoa whai māna e aro ana ki te kaupapa pāremata whara, e mōhiotia whānuitia ana ko te kaupapa ACC.
Te Rōpū Motokā o Aotearoa (AA)	Ka whakarato Te Rōpū Motokā o Aotearoa i ngā ratonga maha mō ūna mema. Ko ngā momo ratonga, he kupu āwhina motokā utu kore, he ratonga raruraru motokā, he whakatika motokā, he reihana taraiwa, he whakangungu taraiwa, he ratonga, he inihua ahumoni. E mōhiotia whānuitia ana ko AA
Kaunihera	He māngai ngā kaunihera mō te kāwanatanga. Ka āta whiriwhiri, ā, kei a rātou te māna ki te whakatau hei painga mō tō rātou hapori.
Nama	<p>Ka mino moni ana koe mai i tētahi o te whānau, i tētahi pēke, i tētahi rōpū moni taurewa, he nama tēnā. Hei tauira, ki te mino koe i te \$100, he nama tāu \$100 te wāriu. Ko te tikanga o te nama, he whakapau i te moni o tētahi atu hei utu i ngā hautaonga me ngā ratonga. Me utu i te huamoni, i ētahi utu mō tēnei nama tae noa atu ki te wā kua utua katoatia. He whakapaunga hōki te nama. Ko ētahi ō ngā tauira, ko ngā tāpaetanga mōkete, ko te moni taurewa ākonga me ngā utu āpiti kei ā tātou kāri taurewa.</p> <p>Ka nui ake te utu i te nuinga o te wā.</p> <p>Ka taea te whenua o Aotearoa te noho nama.</p>
Whakapaunga	Koia ko te moni hei utu i ngā mea e matea ana. Ko ētahi ō ngā tauira, ko te rēti, ko te kai, ko te hiko, ko ngā ratonga ipurangi. He whakapaunga hōki te nama. Ko ētahi ō ngā tauira, ko ngā tāpaetanga mōkete, ko te moni taurewa ākonga me ngā utu āpiti kei ā tātou kāri taurewa. He whakapaunga a ngā Pākihi, ā, e āhei ana ki te kerēme mā ā rātou tāke.

Whakapaunga	Ina whakapau moni, me te rahinga ka whakapaua.
Utu Whaipānga	He moni tēnā ka utua e te pākihi ki ūna kaiwhaipanga. Ka utua te utu whaipānga i runga i te nui o ngā pānga e purutia ana. Hei tauira, mehemea ka tohua e te pākihi, he \$1 mō ia utu whaipānga, ā, e purutia ana e koe te 100, ka riro i a koe te \$100.
Tau Ahumoni	Ko te tau Ahumoni, te tau tāke rānei, mai i te 1 o Paengawhāwhā tae noa atu ki te 31 o Poutūterangi.
He tāke kora	Ka whiwhi pūtea āpiti te rohe i ngā tāke kora ā-rohe hei utu i ngā kaupapa tūnuku e kore pea e whai pūtea ai.
Ngā hautaonga me ngā ratonga	He mea hoko ngā hautaonga, pēnei i ngā hū, i ngā karoti, i tētahi waka rānei. He mea utu ngā ratonga ka utua e koe hei mahi māu, pēnei i te kuti i tō makawe, i te whakatika i ūniho, i te whakarite hiko mō tō whare.
Tāke Hokohoko (GST)	He tāke te Tāke Hokohoko (GST) ka tāpiri ki te nuinga o ngā hautaonga me ngā ratonga ērā ka hokona e Ngāi Aotearoa. Ko te 15% te utu o te Tāke Hokohoko. Ka hoko taonga koe i te toa, e tāpiti kē ana te tāke hokohoko (GST).
GST kore (GST kore)	Ko te tikanga ia, kāore he tāke o ngā utu mō ngā hautaonga, mō ngā ratonga, mō ngā mea e rua rānei. Kāore anō te tāke 15% GST kia tāpiri ki te utu.
GST tāpiti (GST tāpiti)	Ko te tikanga ia, kua tāpitihia te tāke 15% GST ki te utu mō ngā hautaonga, mō ngā ratonga, mō ngā mea e rua rānei.
Moni Whiwhi	Ngā moni e tau mai ana pērā i ūniho utu ā-haora, i ūniho utu ā-wiki, i ūniho takuhe. Ka utu tō moni whiwhi i ngā whakapaunga o ia rangi.
Tāke Moni Whiwhi	Koia te moni e utu ana koe ki te kāwanatanga i runga i tō moni whiwhi. He momo tiritiri ngā tāke i ngā utu o ngā mea e hiahia ana mātou hei tāngata nō Aotearoa. E utu ana i ngā ratonga hira e hiahiatia ana mō te painga o te whenua, hei tauira, ngā hōhipera, ngā kura, me ngā huarahi. Whakamahia ai ngā tāke hei tautiaki i ūniho mātou papa rēhia ā-mōtū me ētahi atu wāhi tūmatanui.

Te Tari Tāke (IRD)	Ka kohi Te Tari Tāke (IRD) i ngā tāke mō te kāwanatanga o Aotearoa, ka tuku kupu āwhina hōki ki te Kāwanantanga e pā ana ki ngā kaupapahere e pā ana ki te moniwhiwhi.
Tau TĀKE	Ka aroturuki tō tau Tāke i ō utunga tāke, ā, ka āwhina kia tika tō utu i te rahinga tika, tō whiwhi rānei i ngā āheinga tika.
Haumitanga	Ko ngā huarawa ka haumitia e te tangata. Ko ētahi tauira, ko te rawa whenua, ko ngā kuhunga tūmau, ko ngā hea, ko te pūnaha moni ā-kōura, ā-mathiko rānei.
KiwiSaver	He kaupapa tūao i whakatūhia e te kāwanatanga hei āwhina i a koe ki te penapena mō te whakatātanga. Māu e whiriwhiri mehemea ka penapena i te 3%, 4%, 6%, 8%, 10% rānei o tō utu. Ka utua e tō kaitukumahi i te 3% neke atu hei āwhina i te tipu o tō moni. Ka eke ana ki te toru tau e utu pēnei ana, (e pakeke ake ana i te 18 tau) e āhei ana tō whakamahi i ō pūtea ki te hoko i tō whare tuatahi.
Te Pūtea Penihana o Aotearoa	He utu Te Pūtea Penihana o Aotearoa ka utua e te kāwanatanga ki te hunga māraurau e 65 pakeke ake o Aotearoa. He mea āwhina tēnei rahi i ngā utu matua o ia rangi.
PAYE	Ko te tāke moni whiwhi te tāke ka utua e koe mō te moni ka riro i a koe. E mōhiotia whānuitia ana ko te PAYE (Pay-As-You-Earn) arā, Moni Riro, Moni Utu. I ia wā utu, ka tātarihia e tō kaitukumahi, ā, ka tangohia te PAYE mai i tō utu.

Tāke	Ka mahi ana koe, ka utu koe i tētahi wāhanga o te moni whiwhi ki te kāwanatanga hei tāke. Ko te rahi o te tāke hei utu māu e hāngai ana ki te rahi o te moni ka riro i a koe. Ko ngā tāngata katoa o Aotearoa e riro moni ana ka utu tāke. E utu ana i ngā ratonga hira e hiahiatia ana mō te painga o te whenua, hei tauira, ngā hōhipera, ngā kura, me ngā huarahi. Whakamahi ai ngā tāke hei manaaki i ngā pāka ā-mōtū me ērā atu wāhi tūmatanui i Aotearoa.
Waehere Tāke	Mehemea kea whiwhi utu ā-wiki, ā-hāora, ā-takuhe moni whiwhi kua whakamātauahia, arā, kua tangohia kētia te tāke i mua i te utu, me whiwhi waehere Tāke E rerekē ana tō waehere Tāke nā te mea e rerekē ana tō momo moni whiwhi.
Te Tari Tātari Pūtea	Ka aroturuki, ka whakahaere i ngā take ahumoni o te Kāwanatanga, tae atu ki te Mahere Pūtea me ngā Tauākī Ahumoni a Te Kāwanatanga.
Ōranga	E kōrero ana te Ōranga mō hauora o te tinana, o te hinengaro, o te whānau me te wairua. E whakamānahia ana tēnei ariā e Te Rōpū Hauora o Te Ao. Ka hāngai tēnei ki tō hauora ahumoni.

Te whai hua - kia ora!

Mō ētahi atu kōrero haere ki **sortedinschools.org.nz**